

В.М.Шевченко*

**«МАТЕРИАЛЫ ПО СТАТИСТИКЕ ДВИЖЕНИЯ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ
В РОССИИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЗЕМЕЛЬНИХ
ВІДНОСИН В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

На основі неопублікованого матеріалу робиться спроба проаналізувати рух земельної власності в Україні 1861–1917 рр. В основу дослідження покладено документи, які фіксують еволюцію земельної власності по категоріях власників. Зокрема вперше розглядається проблема переходу земель від одних власників до інших, як індивідуальних, так і колективних.

Скасування кріпосного права в Російській імперії стало переломним моментом для її народів на дальшому шляху від феодального до капіталістичного суспільства. Бурхливий розвиток післяреформеної економіки, побудованої на законах ринку, постійно вимагав удосконалення засобів виробництва, вивчення урбаністичних процесів, поліпшення форм оподаткування населення тощо. Усі ці та інші процеси, властиві буржуазній стадії суспільного життя, і призвели, зрештою, до активізації роботи з підготовки найрізноманітніших статистичних видань. Проте, як справедливо відзначалося в науковій літературі, унікальний комплекс статистичного матеріалу, який з'явився в другій половині ХІХ – на

---

* Шевченко Віктор Миколайович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри теорії держави й права Чернігівського філіалу Московського державного відкритого університету.

початку ХХ ст., і нині все ще «недостатньо розроблений у джерелознавчо-методичному плані...»¹. Значною мірою це стосується й такого видання, як «Матеріали по статистике движения землевладения в России». Усього за цими статистичними даними охоплено 47 губерній (без прибалтійських), а все джерело нараховує 25 випусків, виданих коштом міністерства фінансів у Петербурзі з 1896 по 1917 рр. Є в них багато відомостей і по дев'яти українських губерніях, які входили до складу Російської імперії. Це три правобережні (Київська, Волинська, Подільська), три лівобережні (Полтавська, Харківська, Чернігівська) та три південні губернії (Катеринославська, Таврійська, Херсонська). Проте, незважаючи на величезний масив статистичного матеріалу, його використання до цього часу є вкрай обмеженим. Можливо, це пояснюється його важкодоступністю. Адже повного зібрання всіх 25 випусків немає ніде, окрім Москви й Санкт-Петербурга. В окремих бібліотеках України (Київ, Харків) вони зустрічаються епізодично. Ще однією причиною такого становища можна, хоча й з певною умовністю, назвати неабияку трудомісткість щодо їх опрацювання. Адже ґрунтовне вивчення кількох тисяч сторінок статистичного матеріалу – це справа багаторічних досліджень навіть не одного, а цілої групи дослідників. Так чи інакше, але після появи на початку ХХ ст. змістовної монографії В.В.Святловського² в радянський період ці статистичні матеріали використовувалися лише ілюстративно, на рівні окремих таблиць та фактів³. Спробу інтенсифікувати роботу над ними було здійснено учасниками творчої групи «Земля і її господарі» в 1987–1991 рр. під керівництвом академіка І.І.Мінца і провідного наукового співробітника Інституту історії СРСР АН СРСР (згодом – РАН) А.М.Анфімова. Однак після розпаду Союзу РСР група припинила свою діяльність. Уже в пострадянський період з'явилося кілька статей про землеволодіння в Україні, побудованих на «Матеріалах по статистике землевладения в России»⁴. Цим, власне, поки що й обмежується перелік праць, виконаних із використанням цього величезного статистичного масиву. У даній статті зроблено спробу ліквідувати, так би мовити, наукову несправедливість та розповісти про це унікальне джерело, а також поділитися певним досвідом роботи з ним.

Ідея створення «Матеріалов по статистике движения землевладения в России» виникла серед чиновників міністерства фінансів наприкінці ХІХ ст. Навесні 1895 р. міністр фінансів С.Ю.Вітте подав на розгляд Державної ради підготовлений дирекцією Селянського поземельного банку проект його нового статуту. «Банк цей, – згадував С.Ю.Вітте, – діяв мляво головним чином тому, що обмежувався лише позиками під землі, які купували селяни, але не міг купувати землі за свій рахунок для продажу їх селянам»⁵. Новий проект статуту якраз і мав надати банку такі права. С.Ю.Вітте вельми піклувався ним та сподівався на одностайну підтримку його радою, однак, на свій подив, зустрів там «заперечення з боку деяких членів»⁶. Серед них виявилися впливові царедворці В.Плеве й І.Дурново, яким цілком до снаги було завалити проект узагалі. Вони зокрема вважали, що дозвіл банку скуповувати маєтки прискорить і без того швидке скорочення дворянського землеволодіння. Зрештою, обговорення проекту було відкладене до осені. Не виключаючи його остаточного провалу, С.Ю.Вітте вирішив зібрати максимально вичерпні дані про реальний стан земельної власності взагалі та дворянського землеволодіння зокрема. Для виконання такої роботи, на пропозицію чиновників міністерства фінансів, вирішено було взяти за основу нотаріальні об'яви про купівлю-продаж землі, які впродовж багатьох років регулярно оприлюднювалися майже по всіх європейських губерніях на шпальтах газети «Сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам» (Петербург). Об'яви надавали щорічну інформацію про дату й місце угоди, кількість проданої-купленої землі, називали прізвище та соціальний стан продавців-покупців, ціну тощо⁷. Підготувати на їх основі відповідну за-

писку міністр доручив талановитому економісту О.С.Рейнботу. А коли вона була готова, усі переконалися в неабиякій цінності вміщеного в ній статистичного матеріалу. Роботу над об'явами старших губернських нотаріусів вирішено було продовжити. Для цього з міністерського фонду для непередбачених бюджетом асигнувань було виділено 3 тис. руб., а при підвідомчому міністерству фінансів департаменті окладних зборів створено спеціальний підрозділ – «особливе діловодство». Очолив його заступник (товариш) директора ДОЗ О.О.Радциг. Під його загальним керівництвом і з'явилися перші випуски серії «Матеріалов по статистике движения землевладения в России». Надалі особливе діловодство очолив згадуваний вище секретар «Вільного економічного товариства» В.В.Святловський. Останній же випуск, який готувався в умовах Першої світової війни й до котрого ввійшли дані «Сенатских объявлений...» за 1910 р., видався під керівництвом відомого статистика та економіста І.Ф.Макарова.

Такі обставини передували появі неординарної серії «Матеріалов по статистике движения землевладения в России», яка складається з 25 випусків і охоплює рух земельної власності в імперії з 1863 по 1910 рр., а також щорічну динаміку землеволодіння за ті ж роки включно. Перший збірник (СПб., 1896), який містив дані за 1893 р., виявився невдалим: був неповним та мав багато помилок⁸. Тому згодом його фактично перевидали в доповненому й виправленому варіанті (Вип.5. – СПб., 1903). У випусках 4-му (СПб., 1901) і 7-му (СПб., 1903) вміщено підсумкові дані за 1863–1892 рр. Збірник 11-й (СПб., 1904) містить інформацію про купівлю-продаж землі у 1892–1897 рр., а випуск 13-й (СПб., 1907) – за 1863–1902 рр. Збірник 10-й (СПб., 1903) присвячено відчуженню та продажу землі в 1897–1898 рр. під будівництво залізниць. Нарешті, випуск 8-й (СПб., 1904) становить собою бібліографічний показчик літератури про статистику землеволодіння взагалі. Решта збірників розкривають динаміку його по роках. Найбільш ідентичними в структурному відношенні є останні п'ять випусків серії (21–25)⁹. Складені за єдиною схемою й методикою, вони відображають послідовний процес купівлі-продажу землі в 1906–1910 рр., у тому числі й по дев'яти українських губерніях. Усі збірники (окрім останнього) забезпечені ґрунтовними, поданими у вигляді передмови оглядами, які містять найрізноманітніший фактичний і аналітичний матеріал, котрий характеризує динаміку земельної власності за кожен рік окремо та порівняно з попередніми роками. На жаль, більшість такого матеріалу має узагальнений вигляд, а цікаві підсумкові дані стосуються переважно всіх 47 губерній, представлених у серії, хоча окремі з них конкретизовано, що дає змогу виділити відповідну інформацію стосовно України. Так, наприклад, в огляді за 1906 р. наведено цікаві розрахунки щодо розподілу випадків купівлі-продажу землі по губерніях. В узагальненому вигляді ця інформація виглядає таким чином: до 500 випадків – 3 губернії, 501 – 1000 – 10, 1001 – 2000 – 19, 2001 – 3000 – 10, понад 3000 випадків – 5 губерній.

Сама по собі вона мало стосується України. Однак нижче упорядники випуску подали розшифровку крайніх груп наведеної вище таблиці. І виявляється, що до першої групи губерній, де випадків купівлі-продажу землі зафіксовано найменше, увійшли Астраханська, Архангельська та Олонецька, тоді як до останньої (понад 3000) потрапили відразу чотири українські губернії – Волинська, Полтавська, Харківська й Чернігівська, до яких додалася ще одна білоруська – Гродненська¹⁰. Така конкретизація узагальнюючих даних дає можливість розглядати Україну загалом і її лівобережний район зокрема як регіон найінтенсивнішої купівлі-продажу землі в межах Російської імперії, оскільки аналогічний середній показник для 47 губерній склав 1599 випадків на одну. Цікавими видаються й наведені в збірнику порайонні дані про землю (у тис. десятин), яка поступила в ринковий обіг, починаючи з 1863 та включно по 1906 р.¹¹:

Таблиця 1

Райони	У середньому за:							
	1863–1872	1873–1882	1883–1892	1893–1902	1903	1904	1905	1906
Малоросійський район (Полтавська, Харківська, Чернігівська губ.)	116	152	172	213	180	180	107	186
Південно-Західний район (Київська, Волинська, Подільська губ.)	148	168	162	253	242	198	263	195
Південний степовий район (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губ., Область Війська Донського)	327	454	444	431	525	565	316	454

Аналогічні порайонні показники наведено також стосовно дворянського й селянського землеволодіння, середніх цін на землю тощо. Є й багато іншої цікавої інформації. У такому ж вигляді подано огляди руху земельної власності в 1907, 1908 та 1909 рр. На жаль, події 1917 р., перш за все політичні, завадили підготувати такий же огляд за 1910 р. упорядникам до 25 випуску «Матеріалов ...».

Основну частину збірників серії займають кілька десятків статистичних таблиць, в яких відображено погубернську й порайонну динаміку земельної власності як у містах, так і в сільській місцевості за кожен конкретний рік. Як правило, більшість даних ідентична, хоча в разі потреби в окремі випуски включалися також нові матеріали. Так, починаючи з 1907 р. (вип.22), у них з'являються таблиці, в яких відображено погубернську інформацію про купівлю-продаж землі у зв'язку з проведенням століпінської аграрної реформи. Періодично до збірників потрапляли й інші додаткові дані. Тому кількість таблиць в окремих випусках коливається в межах 30–35. Проте основні з них залишаються незмінними. Побудовані за єдиною методикою, матеріали цим самим значно полегшують дослідникам комплексне їх використання та є дуже зручними для порівняльного аналізу по роках. Усі без винятку збірники (випуски 21–25) забезпечено такими основними даними:

Таблиця 2

Порядковий номер таблиці в збірниках	Назва таблиці
I	Зведена таблиця всіх видів мобілізації ¹² земельної власності
II	Те ж саме по районах та областях (у повітах і містах)
X	Розподіл угод по губерніях та становій належності продавців: а) кількість угод б) кількість десятин в) вартість у рублях
XI	Розподіл угод по губерніях і становій належності покупців: а) кількість угод б) кількість десятин в) вартість у рублях
XXI-a	Розподіл кількості угод, кількості проданої землі й її загальної вартості за становою належністю продавців та розміром окремих угод. Східний Малоросійський район (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії)
XXI-б	Розподіл кількості угод, кількості проданої землі й її загальної вартості за становою належністю покупців і розміром окремих угод. Східний Малоросійський район (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії)

XXII-a	Те ж саме за становою належністю продавців та розміром окремих угод. Західний Малоросійський район (Волинська, Київська, Подільська губернії)
XXII-б	Те ж саме за становою належністю покупців і розміром окремих угод. Західний Малоросійський район (Волинська, Київська, Подільська губернії)
XXIII-a	Те ж саме за становою належністю продавців та розміром окремих угод. Новоросійський район (Бессарабська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії)
XXIII-б	Те ж саме за становою належністю покупців і розміром окремих угод. Новоросійський район (Бессарабська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії)
XXVII	Площа дворянського землеволодіння по губерніях (на кінець минулого року та в поточному році) у тис. десятин
XXVIII	Площа землеволодіння в сільських обивателів по губерніях (на кінець минулого року й у поточному році) в тис. десятин
XXX	Переходи нерухомості без відшкодування

Динаміка земельної власності в таблицях характеризується за такими категоріями власників:

1. Дворяни, чиновники, офіцери.
2. Духівництво.
3. Купці та почесні громадяни.
4. Професійні звання без означення станової належності.
5. Міщани й міський робочий люд.
6. Селяни (колишні поміщицькі, державні, удільні):
  - а) особисто;
  - б) селянські товариства;
  - в) сільські громади.
7. Козаки, колоністи й інші сільські обивателі, які перебувають на особливому становищі.
8. Іноземні піддані.
9. Особи невідомого звання.
10. Різностанові союзи та товариства.
11. Юридичні особи, окрім поіменованих вище.
12. Разом.

У таблицях XXI–XXIII (а й б) загальну кількість угод розподілено за розміром проданих (а) чи куплених (б) земельних ділянок. Поділ здійснено за такими параметрами:

менше 1 десятини	100–250 десятин
1–5 десятин	250–500 десятин
5–10 десятин	500–1000 десятин
10–15 десятин	1000–2000 десятин
15–25 десятин	2000–5000 десятин
25–50 десятин	понад 5000 десятин
50–100 десятин	разом

Як бачимо, у збірниках «Матеріалов ...» зібрано найрізноманітнішу інформацію про динаміку землеволодіння, розподілену по роках, категоріях власників, розмірах проданих або куплених земельних ділянок тощо. Користуючись нею, можна ґрунтовно проаналізувати еволюцію земельної власності на початку ХХ ст. Це тим більше важливо, оскільки сьогодні такий аналіз найчастіше дослідники подають за період 1877–1905 рр., спираючись при цьому на 50-томне видання центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ «Статистика землевладения 1905 года» (СПб., 1906–1907). Порівняти ж дані земельного пере-

пису 1905 р. з наступними роками практично ні з чим, оскільки дані земельної та сільськогосподарської статистики 1917 р.¹³ підготовлено за іншою методикою. Користуючись статистикою міністерства фінансів, можна простежити еволюцію земельної власності після 1905 р. до 1910, а з допомогою радянського варіанту «Материалов ...»¹⁴ – до 1914 р. Відзначимо, що така робота вже проводиться стосовно українських губерній. Нині в нашому розпорядженні є розрахунки про динаміку землеволодіння на Лівобережній Україні за 1906–1910 рр., виконані на основі «Материалов по статистике движения землевладения в России» (вип.21–25). У загальних рисах вони представлені в поданих нижче таблицях 3–4.

Таблиці складені на основі таблиць XXI-а й XXI-б, уміщених у XXI–XXV випусках «Материалов по статистике движения землевладения в России». З них до таблиці 3 виділено показники купівлі-продажу землі в 1906–1910 рр. серед категорій особистих приватних власників, або мовою юристів – фізичних осіб. До таблиці 4, навпаки, потрапили аналогічні дані серед так званих колективних власників, або юридичних осіб. Такий диференційований підхід до статистичних таблиць, уміщених у збірниках серії, дає змогу визначити досить цікаву тенденцію в еволюції земельних відносин на Лівобережній Україні в період після поразки революції 1905–1907 рр. Ідеться про різке скорочення землеволодіння не тільки дворян, що взагалі є його характерною рисою в післяреформений період, а й більшості інших категорій земельних власників, за винятком селян-одноосібників та козаків і колоністів, при одночасному не менш інтенсивному зростанні земельної власності в колективних власників. Так, дані таблиці 3 фіксують скорочення землеволодіння в семи категоріях особистих приватних власників із дев'яти, занесених до таблиці. Загальні втрати їхньої земельної власності за 1906–1910 рр. становили понад 255,5 тис. десятин. Цікавим явищем, яке ще потребує наукового пояснення, є скорочення землеволодіння міщан, чия земельна власність, за іншими статистичними джерелами (зокрема за статистикою ЦСК МВС), у післяреформений період невпинно зростала, принаймні до 1905 р. Навпаки, таблиця 4 містить дані, які незаперечно засвідчують неухильне й масштабне зростання землеволодіння в категоріях колективних приватних власників та насамперед у селянських товариств. Невелике скорочення земельної власності серед різностанових союзів особливо до уваги брати не слід, оскільки всі вони асоціювалися в першу чергу з торгово-промисловими товариствами й мали комерційний характер. Те ж саме стосується й категорії «Інші юридичні особи». Як засвідчує безпосереднє знайомство з публікаціями нотаріусів у «Сенатских объявлениях...», до неї потрапляли переважно губернські та повітові земські управи, попечительські заклади, волосні правління тощо. Їхні земельні придбання, як і втрати, загалом були незначними. Ситуація в цій категорії різко змінилася після надання права купувати землю для її наступного перепродажу Селянському, Дворянському та іншим банкам, які в таблиці також включені до категорії «інші». Їхня іпотечна та посередницька діяльність особливо зросла в період столипінської аграрної реформи, що аргументовано доведено в дисертаційному дослідженні В.Д.Терещенко¹⁵. А це якраз і були 1906–1910 рр., що й призвело до підвищення загального рівня показників купівлі-продажу землі за категорією «інші». Загальний же приріст землеволодіння колективних власників Лівобережної України, як свідчить таблиця 4, становив у зазначений період понад 254 тис. десятин. Отже, таблиці 3–4 фіксують незаперечний факт загального різкого скорочення в 1906–1910 рр. на Лівобережній Україні особистої та не менш різкого зростання колективної приватної власності на землю. Багато цікавої інформації має дати й обробка аналогічного матеріалу по правобережних і південних губерніях.

Як бачимо, за своїм змістом «Материалы по статистике движения землевладения в России» при використанні їх у сукупності з іншими джерелами відкри-

Таблиця 3. Динаміка землеволодіння на Лівобережній Україні за 1906–1910 рр. (фізичні особи)

№ п/п	Категорії особистих приватних власників	Землі у десятинах		
		Продано	Куплено	Різниця ±
1	2	3	4	5
1.	Дворяни, чиновники, офіцери	570083,7	150926,1	-419157,6
2.	Духівництво	5716,8	3468,3	-2248,5
3.	Купці й почесні громадяни	85015,2	39562,4	-45452,8
4.	Професійні звання без означення становості	16532,6	13610,9	-2921,7
5.	Міщани й міський робочий люд	48656,7	36049,0	-12607,7
6.	Селяни-власники (одноосібно)	56492,6	192781,5	+136288,9
7.	Козаки, колоністи та інші сільські обивателі	77133,4	175316,0	+98182,6
8.	Іноземні піддані	9008,2	2082,6	-6925,6
9.	Інші фізичні особи	3441,4	2739,8	-701,6
10.	Разом	872080,6	616536,6	-255544

Таблиця 4. Динаміка землеволодіння на Лівобережній Україні за 1906–1910 рр. (юридичні особи)

№ п/п	Категорії колективних приватних власників	Землі в десятинах		
		Продано	Куплено	Різниця ±
1	2	3	4	5
1.	Селянські товариства	33668,1	210986,7	+177318,6
2.	Сільські громади	8929,3	23429,6	+14500,3
3.	Рівностанові союзи й товариства	22444,0	21808,7	-635,3
4.	Інші юридичні особи	178809,1	241773,1	+62964
5.	Разом	243850,5	497998,1	+254147,6

вають перед дослідниками досить серйозні перспективи для вивчення динаміки руху землеволодіння в другій половині XIX – на початку XX ст. Проте при всій своїй важливості статистика міністерства фінансів має низку вад. Одна із яких – це формування упорядниками категорій власників. Особливо це стосується фізичних осіб. Як можна було переконатися вище, дворяни тут об'єднані з чиновниками й офіцерами. Але другі аж до 1917 р. мали 14 рангів, з яких спадковими дворянами були чиновники 1–4 рангу, особистими – 5–9 рангу, а решта – почесними громадянами¹⁶. Залишається лише гадати, чи всі чиновники поіменованих розрядів були дворянами, чи частина їх лише мала право на одержання цього звання. Щодо офіцерства, то йдеться, очевидно, про вищі його звання, які могли отримати лише дворяни. У такому разі означену вище категорію приватних земельних власників доречно було назвати просто «Дворяни», як це зроблено в земельному перепису центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ 1905 р. Але дослідники ще мають визначити причину різких відмінностей в оцінці землеволодіння даної категорії власників, яка існує у виданнях ЦСК МВС та департаменту окладних зборів міністерства фінансів. А поки що наведена нижче таблиця 5 фіксує розходження між ними в 837 тис. десятин по дев'яти українських губерніях і майже в 490 тис. десятин – по губерніях Європейської Росії¹⁷.

Навіть зважаючи на численні огріхи земельної статистики 1905 р. і ті критичні зауваження, які неодноразово висловлювалися дослідниками на її адресу¹⁸, такі розходження є досить суттєвими. І їх причини криються, найімовірніше, у недосконалості обох статистичних джерел. Помітно утруднюють роботу з таблицями «Матеріалов ...» і зведення до однієї категорії купців та почесних

Таблиця 5. Землеволодіння дворян у 1905 р. за даними ЦСК МВС та ДОЗ МФ

Місцевість	Земельна власність дворян у 1905 р. (тис. дес.)		Різниця в показниках (+) (-)
	За даними ЦСК МВС	За даними ДОЗ МФ	
1	2	3	4
Європейська Росія У тому числі:	49768	50257	-489
Правобережна Україна	4881	4957	-76
Лівобережна Україна	2678	2966	-288
Південна Україна	3296	3769	-473
Разом по Україні	10855	11692	-837

громадян, міщан і «міський робочий люд» тощо. Особливо це стосується такої категорії власників, як «козаки, колоністи й інші сільські обивателі». Адже сюди зведено привілейованих жителів сіл, які разом із селянством найактивніше скуповували великі земельні ділянки. Однак колоністи, наприклад, переважали на Півдні України, де лише німці мали в 1916 р. близько 1,8 млн. десятин землі¹⁹. Навпаки, на Лівобережжі переважали козаки, які також мали тут великі земельні володіння, тоді як колоністів там було значно менше. Однак у таблицях вони подані в одній графі, хоча самі по собі козаки й колоністи є окремими об'єктами для наукового дослідження. Усе це знову-таки ускладнює роботу дослідників та змушує їх шукати додаткові джерела для виявлення істини. Найпершим таким джерелом є, безперечно, «Сенатские объявления ...». Безпосередня робота з ними дозволяє більш якісно використовувати таблиці створених на їх основі «Материалов ...». На сьогодні в нашому розпорядженні є близько 11 тис. угод по Катеринославській губернії за 1906–1911 рр., узятих безпосередньо зі шпальт «Сенатских объявлений ...». Окрім усього іншого, знайомство з першоджерелом дозволяє критичніше поставитися до статистики міністерства фінансів. Зокрема зустрічається багато випадків перепродажу одних і тих же ділянок землі, тоді як у «Материалах ...» ця земля фігурує кілька разів залежно від кількості угод із цих операцій. Як приклад, можна навести дії міщанина О.Лоткова, який, придбавши в дворянській родині маєток у Бахмутському повіті Катеринославської губернії площею 450 дес., через тиждень перепродав його акціонерному товариству «Любимов, Сольве й К^о»²⁰. У таблицях «Материалов ...» ці угоди від 11 та 18 травня 1906 р. зафіксовано окремо, а отже, продано-куплено було вже не 450 десятин, а вдвічі більше. У кінцевому рахунку це призводить до перебільшення земельної площі, яка опинилася в ринковому обігу.

Досить серйозною вадою таблиць, уміщених у «Материалах...», є технічні похибки, допущені упорядниками при їх складанні. Як правило, це пропуски цифр, неправильно записані числа тощо. Усе це суттєво впливає на загальні показники таблиць, особливо при їх комплексному використанні. Виявлення помилок – одне з важливих завдань дослідників, які займаються обробкою масових статистичних джерел.

Отже, 25-томна серія «Материалов по статистике движения землевладения в России» є надзвичайно цінним, важливим і унікальним статистико-економічним та історичним джерелом для вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У ньому всебічно відображено складний та неоднозначний процес формування українського земельного ринку взагалі й процес купівлі-продажу землі як у містах, так і в сільській місцевості. Надзвичайно цінним робить це джерело та обставина, що згадані процеси відображені в динаміці на протязі досить тривалого часу. Окрім того, його дані дають можливість простежити взаємовплив еволюції поземельних відносин на

суспільне буття в екстремальні періоди історії (революція, Перша світова війна, аграрна реформа П.Столипіна тощо). У цьому зосереджено його, безперечно, позитивні сторони та переваги. Водночас, як і будь-яке інше масове статистичне джерело, «Материалы по статистике движения землевладения в России» не позбавлені численних огріхів та неточностей, про які йшлося. Однак загалом це аж ніяк не применшує їх наукової цінності. Навпаки, усебічне вивчення «Материалов ...» дозволить більш чітко визначити соціально-економічні підвалини подій 1917 р., а, отже, глибше зрозуміти зміст і наслідки тих суспільно-політичних перетворень, які мали місце в Україні після повалення самодержавства.

¹ Ковальченко И.Д., Моисеенко Т.Л., Селунская Н.В. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма: (источники и методы исследования). – Москва, 1988. – С.57.

² Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России 1861–1908 гг. – Санкт-Петербург, 1911.

³ Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті роки XIX ст.). – К., 1959. – С.230–231; Дубровский С.М. К вопросу об уровне развития капитализма в сельском хозяйстве России и характере классовой борьбы в деревне в период империализма (две социальные войны) // Особенности аграрного строя России в период империализма. – Москва, 1962. – С.25–26; Першин П.Н. Аграрная революция в России: Историко-экономическое исследование: В 2-х кн. – Кн. I: От реформы к революции. – Москва, 1966. – С.80–81; Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века: Опыт статистического анализа. – Москва, 1974. – С.255 та ін.

⁴ Шевченко В.М. Мобілізація колективної земельної власності на Півдні України у 1905–1914 рр. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С.119–126; Його ж. Еволюція приватної земельної власності на Правобережній Україні у 1906–1914 рр. (За результатами поточних досліджень) // Український селянин. – 2004. – Вип.8. – С.191–194; Його ж. Попередні підсумки вивчення мобілізації земельної власності на Півдні України за 1906–1914 рр. // Український селянин. – 2005. – Вип.9. – С.138–143 та ін.

⁵ Витте С.Ю. Воспоминания. Мемуары: В 3-х т. – Т.1. – Москва, 2002. – С.716.

⁶ Там же. – С.717.

⁷ Детальніше про це див.: Шевченко В.М. «Сенатські об'яви» – важливе джерело вивчення земельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. // Наукові записки Київського педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – Т.XXXVI. – К., 2000. – С.106–113.

⁸ Святловский В.В. Указ. соч. – С.54.

⁹ Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI: Купля-продажа земель в Европейской России в 1906 г. – Санкт-Петербург, 1912; Вып. XXII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1907 г. – Санкт-Петербург, 1913; Вып. XXI–XXII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1908 г. – Санкт-Петербург, 1914; Вып. XXIV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1909 г. – Петроград, 1915; Вып. XXV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1910 г. – Петроград, 1917.

¹⁰ Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI. – С.1.

¹¹ Там же. – С. VII.

¹² На початку XX ст. терміном «мобілізація» ряд економістів називали вільний (ринковий) перехід землі від одного власника до іншого (Див.: Святловский В.В. Указ. соч. – С.20–22).

¹³ Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 52 губерниям и областям // Труды Центрального статистического управления. – Т. V. – Вып. 1. – Москва, 1921; Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 уездам и областям // Труды Центрального статистического управления. – Т. V. – Вып. 2. – Москва, 1923.

¹⁴ У радянський період опрацювання нотаріальних даних, опублікованих у «Сенатських об'явленнях ...», продовжила група молодих учених під керівництвом творця крапкової картографії розміщення сільського господарства, відомого статистика й економіста,

який керував підготовкою XXV випуску «Материалов по статистике движения землевладения в России» І.Ф.Макарова. Шляхом титанічних зусиль, фактично без будь-якої підтримки та фінансування подвижникам удалося опрацювати дані «Сенатских объявлений ...» за 1911–1914 рр. Наслідком півстолітньої копіткої праці стали публікації таблиць, зведених за 1911–1914 рр., на жаль, уже після смерті І.Ф.Макарова за редакцією А.М.Анфімова в 1970-х – 1980-х рр. (Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. – №1. – С.82–97; Динамика землевладения в России 1906–1914 гг. – Москва, 1988).

¹⁵ Терещенко В.Д. Роль іпотечних банків у проведенні століпінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2005.

¹⁶ Див.: Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – Москва, 1983. – С.313–314.

¹⁷ Статистика землевладения 1905 года: Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – Санкт-Петербург, 1907. – С.12–13; Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXII. – Санкт-Петербург, 1913. – С.66–67 (підрахунки автора).

¹⁸ Святловский В.В. Указ. соч. – С.41.

¹⁹ Кулінич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) // Укр. іст. журн. – 1990. – №9. – С.21–22.

²⁰ Санкт-петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отд. III. – Разр. XVI. – Санкт-Петербург, 1906. – С.432.

On the basis of the unpublished material an attempt is made to analyze the turnover of the landed property in Ukraine in 1861–1917. The research is based on the documents, which divide the evolution of the landed property into categories according to its owners. In particular, the article examines the problem of transfer of the acres from one group of owners to other ones, both individual and collective.

